

تأثیر معماری باغ‌های متقدم ایران بر معماری باغ‌های متأخر

گیسو قائم^۱

چکیده

هر باغ ایرانی با حفظ اصول نانوشته طراحی باغ، از بدایع و ظرایف ویژه خود برخوردار است. در باغ ایرانی، آنچه مفید و لازم است، زیبا عرضه می‌شود. اصولی بر طراحی باغ حاکم است که از دیرباز مردم ایران به آن اصول وفادار مانده‌اند.

آیا معماری باغ‌های پیش از اسلام ایران تأثیری بر معماری باغ‌های پس از اسلام ایران داشته است؟ سوالی بود که محقق در پی آن، پژوهش حاضر را انجام داد. در این تحقیق تلاش گردید تا با اطلاعاتی که در ارتباط با باغ‌های پیش از اسلام ایران وجود دارد، این باغ‌ها را تحلیل معماری نمود.

هدف اصلی این تحقیق شناخت معماری باغ‌های پیش از اسلام ایران، یافتن اصول طراحی مشترک آنها، و قیاس این ویژگی‌ها با معماری باغ‌های ایرانی پس از اسلام بود. این پژوهش، تحقیقی کتابخانه‌ای است. از مشکلات اصلی این پژوهش تکراری بودن بسیاری از اطلاعات در مقالات و کتب بود که نگارنده آنها را تایید نمی‌نمود. در عین حال اطلاعات در مورد باغ‌های پیش از اسلام ایران اکثراً اطلاعات باستان شناسانه بود، و تلاش گردید این اطلاعات در وادی معماری مورد تفسیر قرار گیرد. به همین منظور جهت گیری باغ‌های پیش از اسلام، سلسله مراتب ورود به باغ، تأثیر تقسیمات چهارگانه در طراحی باغ، شیب بندی زمین باغ، آب‌نما، حضور منظر طبیعی، معماری کوشک باغ و ریتم تکرار شونده حصار باغ مورد توجه قرار گرفت. در رابطه با اصول طراحی باغ‌های پس از اسلام ایران از مقالات و کتب صاحب نظران و محققین متخصص در عرصه طراحی باغ استفاده و این اصول از کتب و مقالات ایشان استخراج گردیده است. در نهایت ویژگی‌های مشترک طراحی باغ در دوران پیش از اسلام با اصول طراحی باغ پس از اسلام ایران قیاس شده و در نتیجه تأثیر طراحی باغ‌های پیش از اسلام ایران در طراحی باغ‌های پس از اسلام و متأخر مشخص گردیده است.

واژگان کلیدی: باغ ایرانی، باغ‌های پیش از اسلام ایران، پاسارگاد، کاخ خسرو، طاق بستان.

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۷/۱۰

تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۹/۱۰

۶۳

شماره ۳-۷
پاییز ۱۳۹۶
فصلنامه
علمی-پژوهشی

نقش
جهان

تأثیر معماری باغ‌های متقدم ایران بر معماری باغ‌های متأخر

مقدمه

سبک طراحی و معماری باغ ایرانی در جهان پرآوازه و دارای جایگاهی خاص است. اصولاً باغ به عنوان یکی از برجسته ترین نمادهای ملی و فرهنگی ایرانی شناخته شده است. ویلبر معتقد است: باغ‌های ایران در نظر مردم این کشور، نمونه‌ای از بهشت موعود بوده است. همانطور که خداوند در سوره رعد آیه ۳۵ می‌فرماید: *مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أَكْثُهَا دَائِمٌ وَ ظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ*. یعنی بهشتی که به افراد با تقوی وعده داده شده بهشتی است که نهرها در آن روان است. و میوه‌های آن و سایه‌های آن دائمی است. این عاقبت کار افراد با تقوی است و عاقبت افراد کافر آتش جهنم است (۱). همچنین در آیه ۴۶ سوره الرحمن، *وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٌ، خداوند دو بهشت را وعده می‌دهد که در باب چگونگی این دو بهشت تفاسیر مختلف‌ایراد شده است. بسیاری از تفاسیر بردو جنبه بهشت چه از بعد معنوی و چه بصری (دنیوی) اشاره دارند. در آیه ۶۴ سوره الرحمن می‌فرماید: *مُدْهَامَّتَانِ، به معنی "که از [شدت] سبزی سبزه‌گون می‌نماید" (۱)*. در این جمله در وصف دو بهشت مذکور می‌فرماید: *آنقدر سبز است سبزی و غرور درختانش به نهایت رسیده و برگ‌ها متمایل به سیاهی شد. این رنگ نشانه طراوت و خرمی گیاهان و درختان بهشت است (۲)* (صص ۱۷۶ و ۱۷۷). ویلبر علت به وجود آمدن این عقیده که باغ نمونه‌ای از بهشت موعود است را در بین مردم ایران و ارزش زیادی که برای باغ‌ها قائل هستند را خشکی و بی درختی فلات ایران می‌داند (۳: ص ۱۹).*

باغ ایرانی، اثر هنری زیبا، چند منظوره، و پیر عملکردی است. در باغ ایرانی، هیچ چیز بی مورد وجود ندارد. در باغساز مناطق گرم و خشک، برای مقابله با گرمای طاقت فرسا و گزند شدید آفتاب سوزان، سعی در ایجاد بیشترین سایه است.

آیا معماری باغ‌های پیش از اسلام ایران تأثیری بر معماری باغ‌های پس از اسلام ایران داشته است؟ سوالی بود که محقق در پی آن، پژوهش حاضر را انجام داد. هدف اصلی این تحقیق شناخت معماری باغ‌های پیش از اسلام ایران و یافتن ویژگی‌های طراحی آنها و جمع‌بندی اصول طراحی مشترک بین آنها برای یافتن تأثیر این ویژگی‌ها بر معماری باغ‌های ایرانی پس از اسلام بود. به این منظور به تأثیر باورهای باستانی در ساخت باغ پرداخته شده است. اینکه پدران ما چه هدفی را از ساخت باغ دنبال می‌کردند، و اینکه اهداف مختلف ساخت باغ

چه تأثیری بر معماری آن خواهد داشت، نیاز به معرفی انواع باغ را پیش کشید.

همه برای این باورند که پاسارگاد نخستین باغ ایرانی است اما این باغ بر پایه شناخت از کدامین باغ‌های ساخته شده ایجاد شده است؟ باعث شد که در رابطه با باغ‌های آشوری اطلاعاتی از کتیبه‌ها استخراج شود. ساختار و هندسه باغ ساخته دست کورش، تامل بر معماری باغ پاسارگاد را واجب می‌نمود. پس از پاسارگاد در دوران هخامنشی، باغ شائور در شوش، در این نوشتار مورد تامل قرار گرفته است. از دوران اشکانی اطلاعاتی در ارتباط با باغ خانه‌ها موجود است. لیکن در این نوشتار از این باغ‌ها سخنی به میان نیامده است. در دوران ساسانی باغ طاق بستان و حجاری‌های آن و کاخ خسرو در قصر شیرین، مورد بررسی قرار گرفته است.

پس از مطالعه در مورد باغ‌های پیش از اسلام ایران که اکثراً اطلاعات باستان شناسانه بود، تلاش گردید این اطلاعات در وادی معماری مورد تفسیر قرار گیرد. به همین منظور جهت گیری باغ‌های پیش از اسلام، سلسله مراتب ورود به باغ، تأثیر تقسیمات چهارگانه در طراحی باغ، شیب بندی زمین باغ، آب نما، حضور منظر طبیعی، معماری کوشک باغ و ریتم تکرار شونده حصار باغ مورد توجه قرار گرفت. تلاش گردید اصولی از این تفاسیر استخراج گردد. سخن پایانی این نوشتار، قیاس اصول طراحی باغ پیش از اسلام و باغ پس از اسلام است که با ارائه ویژگی‌های مشترک طراحی، مقاله به پایان رسیده است. لازم به ذکر است محقق اصول طراحی باغ ایرانی را از نوشته محققین صاحب نام در زمینه باغ استخراج نموده است.

تأثیر باورها در ایجاد باغ ایرانی

تأثیر اعتقادات و باورها در هنر موضوع غیرقابل انکاری است. معماری و طراحی باغ نیز بازتاب کننده اعتقادات سازندگان خود است. در این مقاله به دلیل سوال اصلی طرح شده لازم است با دقت بیشتری تأثیر باورها و اعتقادات پیش از اسلام ایران بر معماری باغ مورد بررسی قرار گیرد.

در مقدمه یشت‌ها (بخشی از اوستا) چنین آمده است: *زرتشت در سی سالگی با گروهی از نزدیکانش به سوی ایرانویج به راه می‌افتد. به تدریج همراهانش او را ترک می‌کنند و او تنها به رودخانه چهارشاخه می‌رسد. عریان می‌شود و از رودخانه می‌گذرد، و سپس به قله کوه Hukairyā می‌رسد. این قله دارای آب‌های ازلی است، همان جا که گیاه جاودانگی هوم می‌روید، مکانی پر*

از گل‌های وحشی و چشمه‌های جوشان. در این منظره عرفانی یشت‌های اوستا به او وحی می‌شود. تصویر بهشت اوستا بی‌شابهت به منظره زمینی که در اطرافش می‌بیند نیست. ماندالایی که جهان را به چهار قسمت تقسیم کرده است (۴: ص ۲۲).

در وندیداد، فرگرد سوم، فقره ۳۳ می‌خوانیم که زرتشت به اهورامزدا می‌گوید (۵): "ای آفریننده جهان مادی، ای یگانه پاک، چهارمین کسی که زمین را به منتهی درجه وجد آورد کیست؟ اهورامزدا پاسخ می‌دهد، آن کس که بیشترین مقدار گندم کشت کند و بیشترین سبزی‌ها بکارد و بیشترین درخت‌ها بنشاند، کسی که زمین خشک را آب می‌دهد و زمین خیس (باتلاق) را بخشکاند و زیر کشت ببرد" (ص ۲۸۵). بازتاب تصویر بهشت اوستا در زمین بسیار شباهت به آنچه که آن را باغ می‌نامیم دارد. در عین حال آن‌گونه که کشاورزی ارزش‌گذاری می‌شود دلیل ایجاد باغ‌های تولیدات میوه و سبزی مشخص می‌شود. همانگونه که قرآن در آیه ۱۴ سوره انسان می‌فرماید: وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلِّلَتْ قُطُوفُهَا تَذَلِيلًا. سایه‌های درختان بهشتی بر آنان فرو می‌افتد، و میوه‌های آنجا سهل‌الوصول و در دسترس است. منظور این است که شاخه‌های درختان بهشتی خود را خم می‌کنند و بر سر بهشتیان سایه می‌افکنند و خوشه‌های پراز میوه خود را پائین می‌آورند و در اختیار آنها قرار می‌دهند (۶: ص ۱۳).

در دوران هخامنشی باغ‌ها، تصویر زمینی بهشت اوستایی هستند و بنابراین ساخت آنها به دستور دین زرتشت انجام می‌شود. در کتاب بشرو باغ‌هایش آمده است: هر کس این باغ را بسازد رابط با نور اهورامزدا خواهد شد. برای اینکه این بهشت از گزند اهریمن دور باشد باید آن را آبیاری نموده و هزارگونه مواظبت از آن به عمل آید. دور فضای سبزر را محصور تا از گزند اهریمن در امان باشد (۷: ص ۱۰). با توجه به این گفته اهمیت باغ‌سازی و اصالت نقش مذهب در استقرار باغ‌ایرانی پدیدار می‌شود. به گفته مورخین موبدان از این باغ‌ها محافظت می‌کردند که خود نشان دهنده رکن مذهبی این باغ‌ها می‌باشد (۸: ص ۵۶).

در همه ادیان به درخت‌های مقدس اشاره شده است: درخت دانش در انجیل، درخت طوبی در قرآن، درخت جاودانگی در اوستا، درخت کیهانی که زمین و آسمان را به هم می‌دوزد.

طوبی نام درختی در بهشت است با ویژگی‌های خاص این کلمه یک بار در قرآن در سوره رعد آیه ۲۹ آمده است (۹).

آن درختی است که اصل و ریشه آن در خانه پیامبر (ص) است و شاخه‌های آن در خانه‌های مؤمنان: الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَى لَهُمْ وَحَسُنَ مَا بَدَأَ اللَّهُ لِعِبَادِهِ آيَاتٍ. آوردند و عمل‌های شایسته کردند، خوشی و مسرت، زندگی پاکیزه، بهشت برین و درخت طوبی از آن آنهاست و بازگشتی نیک دارند (۹).

در مهرهای شوش، مربوط به تمدن سومر، یا ایلام، نقوش درخت را بالای یک تپه می‌بینیم (۱۰: ص ۶۵). در اساطیر ایران پیش از اسلام، سرو مقدس‌ترین درخت است. آورده اند که زرتشت با دستان خود دو سرو سه هزارساله موجود در کاشمر را کاشته است. پادشاهان هخامنشی به کاشتن سرو با دستان خود، می‌بالیدند (۱۱: ص ۱۰).

نماد درخت، حضور آن در نقوش باستانی، نقوش مهرها و نقش آن در متون مذهبی همه حکایت از ارزش آن در فرهنگ ایران باستان دارد. اینکه درخت نشانه‌ای از دانش، زندگی و فرهیختگی است حکایت از مهم بودن این پدیده طبیعی در ذهنیت آن جامعه است. احترامی که برای درخت از زمانهای دور در ایران قائل بوده اند، انکارناپذیر است و شواهد بسیاری برای اثبات آن در فرهنگ ایرانیان حضور دارد.

تصویر ۱: مهری از شوش. ماخذ: (۱۰: ص ۶۵).

علل ایجاد باغ‌های ایران

اینکه فقط علاقه به باغسازی باعث ایجاد باغ‌ها شده، قدری آسان‌نگری به باغسازی است. جاذبه قوی ترکیب درخت، سایه و آب در چشم انداز غالباً خشک ایران از عوامل مهم ایجاد باغ در ایران است. در قرآن مجید سوره واقعه چنین می‌فرماید: فِي سِدْرٍ مَّخْضُودٍ ۲۸ وَطَلْحٍ مَّنضُودٍ ۲۹ و در سایه درخت طلح پربرگ به سر می‌برند. ۲۹ وَظِلِّ مَمْدُودٍ ۳۰ و سایه کشیده و گسترده. ۳۰ (۱) که حضور درخت سایه دار پربرگ و مثمر را در باغ بهشت تاکید می‌نماید. آبیاری مزارع کشاورزی و باغ‌ها در محدوده کوه‌های زاگرس از قدمت چشمگیری برخوردار است. مدارکی در تایید این مساله از محل باستانی چغامامی در عراق مربوط به هزاره ششم ق. م. در نزدیکی مرز ایران و غربی‌ترین

کوهپایه‌های زاگرس مرکزی، به دست آمده است (۱۲: ص ۵۵). باغ ایرانی به شکل مجموعه‌ای بسته فراهم کننده شرایط مساعد آب و هوایی برای رشد و گسترش فضای سبز، تولید رطوبت، اکسیژن، تنظیم شرایط اقلیمی و کنترل اوضاع جوی عمل می‌کند، و همه این شرایط در سایه درختان کهن فراهم می‌شود (۱۳: ص ۳۱).

بهانه‌های دیگری نیز برای ایجاد باغ توسط دستدارانش وجود داشته است. پادشاهی که میخواست با نظم و آراستن باغش اقتدار خود را نشان دهد، یا مزاری که به دلیل محبتی که به صاحبش وجود داشت لازم بود به وسیله باغی دربرگرفته شود، یا شکارگاهی که باعث سرگرمی و تفریح حاکم میشد و هم مایه فخرفروشی به همسنان خود. عوامل اساسی ایجاد باغ‌های ایرانی را می‌توان چنین خلاصه نمود: علل اقتصادی و علاقه به کشت و زرع و زیباسازی محیط، علت‌های مذهبی، سیاسی، حکومتی و تفریحی (شکارگاهی) (۸: ص ۵۳).

باغ‌های پیش از هخامنشیان

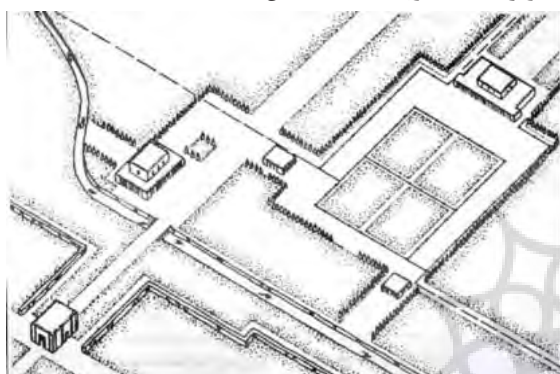
پاسارگاد ساخته کوروش کبیر در اغلب کتاب‌ها به عنوان اولین باغ ایرانی نام برده می‌شود. این که سازنده و طراح پاسارگاد بدون داشتن هیچ سابقه‌ای بتواند طرحی را انجام دهد، سوالی است که باید پاسخ داده شود. انتخاب محل پاسارگاد، بناهای پاسارگاد، نحوه ورود و محوطه سازی و تمامی جزئیاتی که برای ساخت پاسارگاد به کار بسته شده است، حاکی از آن است که طراح ایده‌های طراحی دیگری را قبل از پاسارگاد تجربه کرده است. پادشاهی آشور در سال ۱۴۲۰ پ. م در خاورمیانه قدیم تشکیل شد و حدود هزار سال دوام کرد. آشوری‌ها چون سرزمین شان حاصلخیز نبود، دست اندازی به سرزمین‌های دیگر را در پیش گرفتند. به همین دلیل پادشاهی آشور یک دولت جنگجو و متجاوز بود. کتیبه‌ها و نقوش برجسته آشوری به خط میخی اطلاعات فراوان درباره تاریخ آن دوران، بدست می‌دهند. سارگن دوم (۷۱۳ تا ۷۰۶ ق. م) در خرص آباد (دورشروکین) مشغول احداث پایتختی جدید بود. در یک کتیبه به باغی اشاره می‌شود که در گوشه‌ای از شهر ایجاد شده است و در آن انواع درختان از سرزمین هیتی و گیاهان

تصویر ۲: کتیبه آشوری. ماخذ: (۱۲: ص ۵۵).

تصویر ۳: کتیبه آشوری. ماخذ: (۱۳: ص ۵۵).

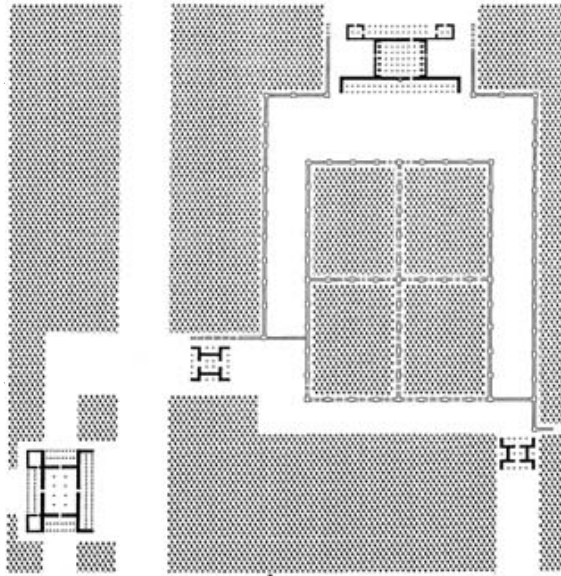

تصویر ۴: پاسارگاد. ماخذ: (۱۴: ص ۳۲).

تمامی کوه‌ها جا گرفته‌اند. در نقش برجسته این باغ، تپه‌ای احتمالاً مصنوعی و پردرخت دیده می‌شود که در راس آن نیایشگاهی به چشم می‌خورد. (تصویر ۲). در کنار تپه نیز کوشکی کوچک با ایوانی ستوندار دیده می‌شود. این بنا در کنار جریان آبی قرار دارد که احتمالاً نشان دهنده نهر، رودخانه یا دریاچه‌ای است. شاه و اطرافیانش به وسیله دو قایقی که در نقش برجسته به چشم می‌خورند به این اقامتگاه تابستانی رسیده‌اند (۱۲: ص ۵۷).

از توضیحاتی که در مورد این باغ داده می‌شود این باغ نوعی باغ معبد و یا باغ سکونتگاه سلطنتی است.

از دوره سلطنت سارگن دوم در کتیبه‌های آشوری واژه قدیمی باغ Kiru جای خود را به اصطلاح جدید Kirimahu می‌دهد. به نظر می‌رسد این اصطلاح به زبان آشوری وارد شده است تا نوع جدیدی از باغی را که با کاخ مرتبط است توصیف کند. کتیبه‌های سناخریب (۷۰۴ تا ۶۸۱ ق. م) و اسارهادون (۶۸۰ تا ۶۶۹ ق. م) نیز به نوعی سازه اشاره می‌کنند که bitanu یا خانه کوچک خوانده می‌شود و احتمالاً نوعی آلاچیق کوچک بوده است که تصویر آن در تفرجگاه سلطنتی سارگن به چشم می‌خورد.

تصویر ۶: پلان ترسیمی استروناخ با محور جدید به صورت خط چین. ماخذ: (۱۷: ص ۱۷۴).

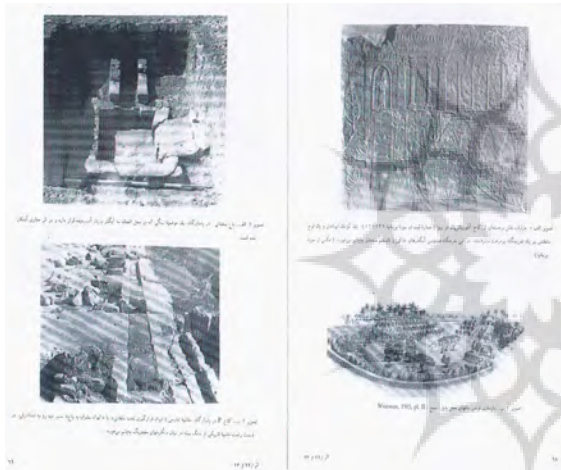
در نقش برجسته‌ای که در حدود ۶۴۵ ق. م در کاخ آشوربانیپال برپا شده بود تپه‌ای پردرخت دیده می‌شود که در قله آن کوشکی ایواندار به چشم می‌خورد (تصویر ۳). در امتداد معبری نیز که از تپه بالا می‌رود نیاشگاهی قرار دارد. در کنار کوشک، آب‌گذری با طاق‌های جناغی به چشم می‌خورد که آب لازم برای مجاری متعددی را که به میان اراضی پردرخت پایین سرازیرند تهیه می‌کند. این آبراهه‌ها دارای دیواره‌های سنگی نیستند و با مسیرهای غیرمستقیم و مورب باغ را طی می‌کنند (۱۲: ص ۵۸).

ویژگی‌های باغ‌های آشوری را می‌توان چنین جمع‌بندی نمود: باغ پردرخت، نه‌ری پرآب با امکان قایقرانی، باغ بر روی شیب، بنای عبادتگاه در بالاترین ارتفاع، پرندگان در باغ شکارگاهی، آلاچیق در ارتفاع پایین باغ، آب‌گذرهای مورب، دیواره‌های حصار باغ منظم و تکرار شونده، کوشک سلطنتی ایواندار در بالاترین ارتفاع، برج نگهبانی برای مراقبت.

پاسارگاد اولین باغ ایرانی

باغ پاسارگاد و آرامگاه کوروش، در پاسارگاد قرار دارد. این باغ دارای سه کاخ مهم و دو بنای کوچک است.

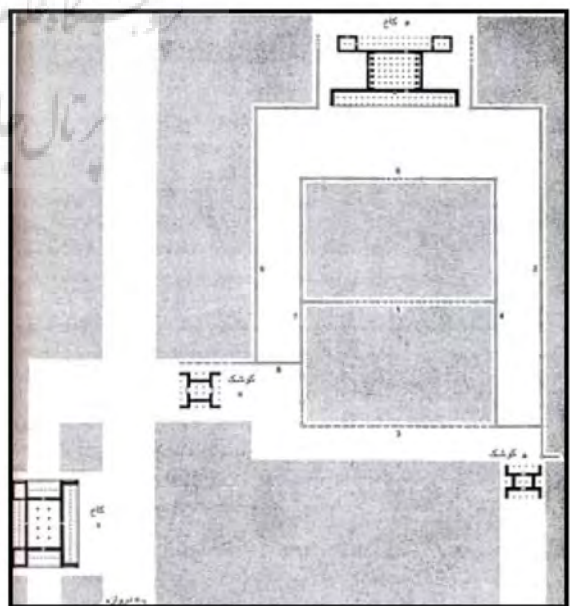
کاخ‌ها را استروناخ نامگذاری کرده است. کاخی که در ورودی باغ قرار دارد را کاخ دروازه، کاخی که رو به باغ بیرونی دارد و پس از عبور از کاخ دروازه می‌توان به آن رسید را کاخ بارو و کاخی که رو به باغ اندرونی دارد و وسیع‌تر است را کاخ نشیمن نامیده است. دو بنای کوچک که در ورودی باغ اندرونی قرار دارد را بنای الف و ب نامیده است (۱۶: ص ۷۳).

تصویر ۷: باغ شاپور شوش. ماخذ: (اینترنت).

زیبایی به این باغ اندرونی وجود دارد. همه فضاهای سبز پاسارگاد و همه فضاهای ساخته شده آن مستطیل شکل و یا نزدیک به مربع هستند. همانگونه که از تصویر ۴ پلان مجموعه پاسارگاد می‌توان دریافت نمود محور طولی کاخ بارو محور طولی کاخ نشیمن عمود است.

استروناخ در حفاری محوطه باغ سلطنتی پاسارگاد آثار کانال‌های سنگی را در محوطه کشف می‌کند و براساس آن پلانی را ارائه می‌دهد. باغ اندرونی به شکل یک مستطیل بزرگ است که یک آب‌گذر از وسط طول آن عبور نموده و آن را به دو قسمت مساوی تقسیم می‌کند (تصویر ۵). در نقشه‌ای که اولین بار استروناخ در گزارش حفاری مجموعه پاسارگاد ارائه می‌دهد الگوی چهار قسمتی در باغ دیده نمی‌شود. هیچ اثری از آب‌گذر عمود بر این آب‌گذر که باغ اندرونی را به چهار قسمت مساوی تقسیم کند وجود ندارد. استروناخ با پیشینه‌ای که از مفهوم عدد چهار

تصویر ۵: پلان باغ شاهی پاسارگاد با توجه به حفاری‌های باستان‌شناسی. ماخذ: (۱۵: ص ۱۵۶).

تصویر ۸: باغ شائور. ماخذ: (ابنترن).

هیچکدام از محققینی که پس از او این ادعا را تکرار کرده‌اند از خود نپرسیده‌اند که چگونه یک آب‌گذر به طور کامل بر اثر شخم زدن زمین از بین رفته حال آنکه سایر آب‌گذرها آسیبی از این امر ندیده‌اند.

یافته‌های باستانشناسی از پاسارگاد، استروناخ را به این مسیر سوق داد که بین طرح پردیس و باغ‌های اسلامی معروف به چهارباغ نوعی قرابت و هم‌ریشگی بیابد. "بقایای پاسارگاد نشان از ترکیبی راست گوشه از جوی‌های کنده در سنگ دارد که حوض‌هایی در مسیر آن است و گوشه‌هایی که به واسطه ایوان‌هایی که به چهار جانب رو می‌کند. و این طرح به معنی چهاربخشی بودن نیست. بیشترین استناد بر چهارباغ بر اساس پلان ترسیم شده از استروناخ است که یک محور به صورت خط چین و تصور استروناخ از باغ ترسیم شده است." (۱۸: ص ۱۰۷)

"بعدها پنلوپ هاب‌هاوس (Penlope Hobhouse) پلانی از باغ پاسارگاد ارائه می‌دهد که در آن محور خط چین ترسیم شده به وسیله استروناخ را به صورت خط پرو همانند کانال‌های حفاری شده ترسیم می‌کند. مشخص می‌شود که چگونه تصور "استروناخ" و تغییر نقشه توسط هاب‌هاوس، الگوی چهارباغ به عنوان اصلی‌ترین الگوی هندسی باغ ایرانی شناخته و در اغلب کتاب‌ها معیار قضاوت قرار گرفته است. تصاویر ژئومغناطیسی پاسارگاد نیز حاکی از این است که تنها یک محور وجود داشته است." (۱۹: ص ۲۴)

اطلاعاتی که در ارتباط با پاسارگاد ارائه شده نشان دهنده آب‌گذرهای سنگی است که برای آبرسانی به صورت عمود بر هم به کار گرفته شده و این آب‌گذرها در مواقعی به حوضچه‌های سنگی بسیار کوچکی که جنبه تقسیم آب را داشته، می‌رسیده است. در کل نقشه پاسارگاد به جز این حوضچه‌ها، آب‌نمای سنگی وسیع در این باغ دیده نمی‌شود. در نقشه‌هایی که استروناخ از محوطه پاسارگاد ارائه می‌نماید هیچ حصار در اطراف پاسارگاد نمی‌توان دید. به نظر می‌رسد محدوده باغ به وسیله دیواری بسته نشده است. البته ممکن است برای جدایی محدوده باغ از اطراف اصراری نبوده و از طرفی هم شاید حصار باغ را حصار به شکل پرچین و یا حصار طبیعی با درختان فرض نمود.

مجموعه اطلاعات طراحی باغ پاسارگاد را می‌توان این‌گونه خلاصه کرد: تقسیم باغ به اندرونی و بیرونی، سلسله مراتب ورود، حضور کاخ سکونتی در کنار باغ اندرونی، ایوان‌های طولیل رو به باغ اندرونی، آبراهه‌های مستطیل شکل و

و چهارباغ در ذهن داشت و با فرض از بین رفتن محور آبی عمود بر محور کشف شده بر اثر عملیات کشاورزی، باغ مذکور را یک چهارباغ فرض می‌کند و در نسخه‌هایی از نقشه باغ، محور فوق‌الذکر را به صورت خط چین ترسیم می‌کند (تصویر ۶)، و احتمال وجود چهارباغ را در این مجموعه مطرح می‌سازد (۱۷: ص ۱۷۴).

او می‌نویسد: باید اعتراف کنم که در سال ۱۹۸۷ مرتکب اشتباه شدم و فقط بر اساس آنچه درباره قسمت‌های باقی مانده از آب‌گذرهای سنگی می‌دانستم، احتمال دورنمای طولی و مرکزی را نادیده انگاشتم و حدس زدم که هسته باغ اندرونی باید از دو مستطیل کاملاً برابر تشکیل شده باشد که از تقسیم طول باغ اندرونی به دو قسمت مساوی تشکیل شده است. مشخص است که امتداد مرکزی آب‌گذرهای عمود بر عرض باغ اندرونی در اثر شخم زدن زمین در دوره‌های بعد به کلی از بین رفته‌اند و یا اصلاً وجود نداشته‌اند. یک احتمال دیگر نیز وجود دارد که مجرای سنگی محور طولی را تشکیل می‌دهد و از مقابل محل نشیمن کوروش در کاخ نشیمن عبور کرده و عمود بر آب‌گذر فعلی است. در عین حال می‌توان یک مسیر دید طولانی و مرکزی را باز شناخت که ما را با یک الگوی چهار قسمتی از محوطه‌های مستطیل شکل روبه‌رو می‌کند که کاملاً مطابق اندازه‌های کل باغ است. استروناخ معتقد است اکنون می‌توان یکی از بنیادی‌ترین عوامل در طرح باغ‌های متأخر ایرانی را که همان چهارباغ است در پلان باغ اصلی کوروش در پاسارگاد مشاهده کرد. (۱۲: ص ۶۰)

پس از این نوشته استروناخ، در اکثر متون معماری باغ ایرانی، اولین باغ با الگوی چهارباغ، پاسارگاد دانسته شده است. این ادعا بدون تحقیق بسیار تکرار شده است.

حوضچه‌های کوچک با نظم خاص برای آبیاری باغ، استفاده از منظر طبیعی در مجموعه باغ.

کاخ شائور در شوش

در زمان خشایارشا در کاخ آپادانای شوش آتش سوزی رخ داد. برای تعمیر کاخ آپادانای شوش، در سمت دیگر رودخانه شائور در زمان اردشیر دوم کاخی برپا گردید. دور تا دور کاخ شائور را فضای سبزی با امکانات آبیاری فراگرفته بوده است. تالار ستوندار کاخ دارای چهار ایوان است.

ایوانی که رو به باغ اندرونی دارد به واسطه فضایی از تالار ستوندار جدا شده است. به نظر می‌رسد دید به باغ اندرونی برای افراد حاضر در تالار ستوندار به راحتی قابل انجام نبوده و فقط کسانی که از آن فضای رابط اجازه عبور داشته‌اند، می‌توانسته‌اند به باغ اندرونی نظر افکنند. در کاخ شائور در ضلع شمالی تالار کوچکتری که با اختلاف سطح به دیگر قسمت‌های کاخ ارتباط دارد نیز وجود دارد. این فضا برای زندگی پادشاه بوده است. ایوان اصلی این تالار کاملاً دید به باغ اندرونی دارد. (ص: ۱۶، ص: ۸۰)

در میانه این باغ یک آبگیر نسبتاً وسیع قرار دارد. "چشم انداز ایوان مشرف به باغ در سمت اندرونی یا غربی تالار ستوندار اردشیر بر چشم انداز ایوان مشرف به باغ در سمت جنوبی کاخ شخصی و مرتفع شاه، عمود بوده است. ثانیاً به نظر می‌رسد که چشم اندازهای متقاطع از این دو دیدگاه مهم برای تقسیم بندی محوطه باغ به الگوی چهارگانه‌ای به کار رفته‌اند که دیگر به الگویی آشنا و مورد علاقه تبدیل شده بود". (ص: ۱۲، ص: ۶۴) استروناخ بدون اینکه قطعاً آب‌گذری یافته باشد بر مبنای محور کاخ سکونتگاهی اردشیر و محور تالار ستوندار به این نتیجه می‌رسد که این دو محور بر هم عمود بوده و چون یک آب‌نمای وسیع در مرکز باغ قرار دارد پس باغ مورد نظریک چهار باغ بوده و ریشه چهار باغ را می‌توان از دوران هخامنشی پیگیری نمود. حال اینکه حوض وسیع در میانه باغ قرار داشته لیکن آب‌گذرهای عمود بر هم آنرا استروناخ ترسیم کرده است.

درسهایی که باغ شائور در معماری ایران دارد: عدم دید به باغ اندرونی برای همه، ایجاد ایوان برای دید به باغ اندرونی، امکان دید از فضای خصوصی زندگی به باغ، حضور آب‌نما در مرکز باغ.

کاخ خسرو در قصر شیرین

کاخ خسرو بنایی است از دوره ساسانیان که خسرو پرویز پادشاه ساسانی (۵۹۰ تا ۶۲۸ م.) آن را در جوار شهر کنونی قصر شیرین برای همسرش شیرین ساخته است. کاخ

تصویر ۹: کاخ خسرو قصر شیرین. ماخذ: (۲۲).

تصویر ۱۰: باغ خسرو قصر شیرین. ماخذ: (۲۳).

خسرو دارای پلان مستطیل شکلی با جهت شرقی غربی است. این عمارت از دو بخش بیرونی و اندرونی تشکیل شده است. بخش بیرونی دارای تالار ستوندار، اتاق گنبددار، صحن رواق دار و ایوان جلو آن می‌باشد. بخش اندرونی نیز شامل خانه‌هایی است که در مرکز عمارت قرار دارد.

مورخین اظهار می‌کنند برکه آب مصنوعی جلو کاخ چشم‌ها را خیره می‌نمود و حیوانات وحشی با کمال آزادی در این مکان می‌زیسته‌اند و آب فراوانی از رودخانه الوند

تصویر ۱۱: طاق بستان. ماخذ: (۲۴).

است، دیده می‌شود. این صحنه که صحنه شکار پادشاه است، طرح باغ شکار او را در طاق بستان نشان می‌دهد.

این نقش برجسته‌ها تا حدود زیادی هندسه باغ و عملکرد آن را هویدا می‌کند.

نقش برجسته دیوار راست طاق، صحنه شکار گوزن را نشان می‌دهد. قسمت میانی این نقش در خطوطی محصور شده است، که شباهت به حصار دارد. حصار باغ به شکل یلان در محدوده بیرونی این صحنه حکاکی شده است. در این نقش برجسته صیادان گوزن‌ها را تعقیب کرده‌اند و آن جانوران هراسان و گریزان از دریچه‌ای که در جانب راست حصار تعبیه شده به درون حصار پریده‌اند. پادشاه که سوار بر اسب است در سه جای این حصار ترسیم شده است. در سمت بالا پادشاه سواره ایستاده و اسپش آماده جهش است. در زیر آن تصاویر صورت پادشاه دیده می‌شود که کمان را به زه کرده و در پی جانوران در حال فرار، اسب می‌تازد. در قسمت زیرین آن نقش، تصویر دیگری از پادشاه است که اسب را به حالت یورتمه می‌راند و ترکش در دست از شکار بازمی‌آید. در سمت چپ حصار مذکور شترها دیده می‌شوند که گوزنهای شکار شده را می‌برند.

تصویر ۱۲: طاق بستان. ماخذ: (۲۴). نقش برجسته دیوار سمت راست طاق.

به این باغ وارد می‌شده است. یاقوت (۲۰: ص ۲۰۳) این کاخ را جزء عجایب جهان به شمار آورده که در سال ۶۲۸ میلادی توسط هراکلیوس ویران شده است. آندره گدار (۲۱: ص ۲۵۷) باغ‌های قصر شیرین را بالغ بر ۱۲۰ هکتار ذکر نموده است. (۱۶: ۱۳۷)

عمارت خسرو نشان می‌دهد که در اواخر دوره ساسانی همراهی نزدیک کاخ و باغ وجود داشته است. در باغ این عمارت استخری ۵۰۰ متری که در امتداد محور طولی باغ قرار دارد، ساخته شده است. بقایای احتمالی دو گوشک رو به رو در میانه این استخر آب حاکی از وجود یک پلان چهارباغی و یا حتی اتصال دو پلان چهارباغی است. (۱۲: ص ۶۳)

استروناخ قرارگیری استخر وسیع در بیرون بنای کاخ و هم راستاشدن محور تقارن آن با محور تقارن طولی بنای کاخ را دلیلی بر چهارباغ بودن این باغ می‌داند. آنگونه که منظر باغ توصیف می‌شود منظری بکر و طبیعی است که از همه حیوانات نمونه‌ای جهت شکار در آنجا حضور داشته است.

درس‌های کاخ خسرو را می‌توان چنین خلاصه نمود: حضور اندرونی و بیرونی، عدم امکان دید به باغ اندرونی برای همه، ایجاد ایوان برای دید به باغ اندرونی، دید از فضای خصوصی زندگی به باغ، قرارگیری آب نما در مرکز باغ، ساخت بنا بر روی صفا به ارتفاع ۸ متر، فضای سبز وسیع و طویل در ادامه حیاط باغ، محور طولی مشترک فضای سبز و حیاط، استخر وسیعی در میان فضای سبز، استخر هم محور فضای ساخته شده گنبددار، ساختمان کاخ دارای اندرونی و بیرونی مشخص، تالار ستوندار و اتاق با سقف گنبدخانه رو به حیاط بیرونی، خانه‌های کوچک حرم رو به حیاط اندرونی، باغ وسیع و طبیعی در بیرون حصار کاخ، استخر وسیعی در میانه باغ خارج از حصار، محور تقارن مشترک طولی باغ، آب نما و بنای ساخته شده کاخ.

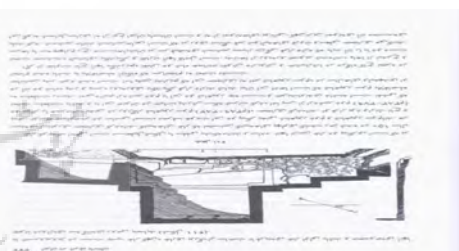
طاق بستان باغ دیگری از دوره ساسانی

آندره گدار در میان باغ‌های اطراف طاق بستان باغ شکاری را نام می‌برد که با مساحت شش هکتار به صورت محصور وجود داشته است (۲۱: ص ۲۵۹). دوا یوان ساخته شده در محوطه محل استراحت پادشاهان ساسانی بعد از شکار در این باغ بوده است. قدیمی‌ترین سند تصویری که نظم باغ ایرانی را به تصویر می‌کشد در نقش برجسته‌ای که در دیوار دو طرف طاق بزرگ مربوط به دوره خسرو پرویز

نقش برجسته نقر شده بر روی دیوار سمت چپ شکار گراز را نشان می دهد. در اینجا تقریباً همه نقش را در خطوطی به شکل قاب محصور کرده اند و فقط حاشیه باریکی در سمت راست قرار داده اند که جماعتی کثیر از مردمان و جانوران در آنجا ازدحام کرده اند. شکارگاه مکانی است نیزار و باتلاقی که ماهی و مرغابی در آن بسیار است. در جانب راست پنج صف فیل دیده می شود. در وسط نقش یک جفت کرجی را دوبار نشان داده اند که حکایت از دو موقع شکار بکند. پادشاه درست در وسط تصویر با قدی فوق اندازه طبیعی حجاری شده که در

تصویر ۱۳: طاق بستان. ماخذ: (۲۴). نقش برجسته دیوار سمت چپ طاق.

تصویر ۱۴: نقشه طاق بستان. ماخذ: (۲۶: ص ۳۳۲).

قایق نخستین ایستاده و کمان را به زه کرده است. شاه دو گراز بزرگ را با تیراز پای در آورده است. باز همان دو قایق در سمت راست تصویر دیده می شود. در این جا پادشاه که هاله ای برگرد سردارد در دست خود کمانی که تیر آن رها شده نگه داشته است. معلوم می شود که شکار به پایان آمده است. (۱۶: ص ۱۳۲)

یاقوت حموی می گوید که حجاری های طاق بستان رنگی بوده و او آثار این رنگ ها را در طاق بستان دیده است. (۲۵: ص ۲۴)

بیشترین اطلاعات در مورد باغ طاق بستان را از دو حجاری در طرفین غار بزرگ می توان به دست آورد. این دو کتیبه حاوی اطلاعاتی از باغ شکارگاه، نحوه شکار، رفتار افراد حاضر در این صحنه، برخورد شاه با آنان و ... می باشد. لیکن درس های معماری که از مطالعه این باغ حاصل می شود را می توان چنین خلاصه نمود:

طاق بستان باغی شکارگاهی - سلطنتی، حضور حصاری منظم در اطراف باغ، پرچین بودن حصار باغ، منظر باغ منظر طبیعی، حضور نهر آبی عظیم که قایق ها بر روی آن در حرکت اند، تقسیمات منظم باغ نشان از نظمی لایق مقام سلطنت، ورودی مشخص حصار باغ.

تلاشی برای تفسیر معمارانه از دستاوردهای باستان شناسی

تلاش گردیده با اطلاعات باستان شناسانه باغ های پیش از اسلام ایران، بتوان به اطلاعاتی در رابطه با معماری این باغ ها دست یافت. آنچه که در رابطه با باغ های آشور دیده شد، اطلاعاتی بود که از کتیبه های برجای مانده به دست آمده است. در رابطه با باغ های دیگر نیز باقیمانده بناها و یافته های باستان شناسان و آنچه که از نوشته تاریخ نویسان در رابطه با بنایی خاص بود ملاک قرار گرفت. در راستای تفسیر معمارانه از دستاوردهای باستان شناسی باغ های پیش از اسلام ایران با پرداختن به جهت گیری باغ ها، سلسله مراتب ورود به باغ ها، تاثیر تقسیمات چهارگانه در طراحی آنها، شیب بندی زمین باغ، بررسی وضعیت آب نمای باغ، حضور منظر طبیعی در طراحی باغ، معماری کوشک باغ و حصار باغ عواملی است که با دقت بیشتر مورد تامل قرار خواهند گرفت.

جهت گیری باغ های پیش از اسلام

جهت گیری باغ ها به دلیل وفادار بودن به اقلیم یکی از ارکان مهم طراحی باغ است. باغ های ایرانی به بهترین وجه نسبت به شمال و جنوب جهت گیری می شوند. برای مثال کمتر باغی در ایران وجود دارد که محور باغ در جهت غربی شرقی احداث شده باشد یا در ظهر تابستان آفتاب در راه ارتباطی اصلی که بر محور باغ منطبق است بتابد. جریان دائمی آب در سطح سایه دار باغ باعث اختلاف دما با محیط اطراف می شود (۲۷: ص پانزده). از دلایل مهمی که می توان برای شمالی جنوبی بودن باغ آورد اینست که در این وضعیت نور در محوطه باغ به نوعی تنظیم می شود که بیشترین سایه را در طول روز داشته باشد و اگر قدری هم در برخی باغ ها نسبت به جهت شمال و جنوب اختلاف زاویه وجود داشته باشد به دلیل

وضعیت زمین قرارگیری باغ و جهت وزش بادهای فصلی است. (۱۳: ص ۳۶)

در رابطه با جهت گیری باغ‌های آشوری هیچ اطلاعی در دست نیست. در مورد دیگر باغ‌ها آنچه که می‌توان از روی اطلاعات نقشه‌های به دست آمده دریافت نمود اینست که هیچکدام از این باغ‌ها جهت گیری دقیقا شمالی و جنوبی ندارند. باغ پاسارگاد جهت گیری شمال غربی جنوب شرقی و باغ طاق بستان جهت گیری جنوب غربی شمال شرقی دارند. اما باغ خسرو و باغ شائور هر دو در جهت دقیق شرقی-غربی قرار دارند. شاید جهت گیری این باغ‌ها همانند نظر دیبا بستگی به جهت وزش بادهای فصلی منطقه دارد.

سلسله مراتب ورود به باغ ایرانی

هیچ فردی چه آشنا و چه غریبه نمی‌تواند بی مقدمه وارد فضای باغ ایرانی شود. در بسیاری از باغ‌ها سردری برای ورود، بنا شده است. گاه میدان‌گاهی و آب‌نمایی سردر ورودی را تکمیل می‌کند. (۲۷: ص ۳۰) فضاهای کالبدی باغ را می‌توان چنین دسته‌بندی کرد: عمارت سردر، عمارت بیرونی، فضاهای خدماتی و جنبی، عمارت اندرونی و فضاهای خدماتی و جنبی آن. لیکن همه باغ‌ها پس از گذشتن از ورودی و هشتی و محور اصلی ورود، به کوشک باغ هدایت می‌شود.

در برخی از باغ‌های آشوری درگاهی برای ورود به باغ دیده می‌شود. در باغ پاسارگاد کاخ دروازه کنترل کننده ورود به باغ بیرونی است و در مقام ورودی و هشتی قرار دارد. دو تک بنای الف و ب نیز وظیفه کنترل ورود به باغ اندرونی را بر عهده دارند. در باغ شائور هم با عبور از ورودی کاخ که در پلان‌های باستان شناسان مشخص نشده ورود به باغ اتفاق می‌افتد. در کاخ خسرو نیز سلسله مراتب ورود به باغ کاملاً قابل تشخیص است. ورود از بیرونی به اندرونی است. لیکن در مورد دسترسی به باغ خارج از کاخ اطلاعاتی در دسترس نیست. در مورد باغ شکارگاه طاق بستان نیز اطلاعات مشخصی در مورد نحوه ورود به باغ وجود ندارد. اما حجاری کتیبه‌ها ورود به باغ شکارگاهی را به صورت درگاهی در بین حصار ترسیم کرده‌اند.

تأثیر تقسیمات چهارگانه در طراحی باغ

تقسیمات چهارگانه باغ اصطلاحی است که تحت عنوان چهارباغ در طراحی باغ‌های ایرانی از آن نام برده می‌شود.

لغتنامه دهخدا واژه چهارباغ را چنین معنی می‌کند: باغ‌های چهارگانه در کنار هم که با خیابان‌ها از هم جدا شوند یا در پیرامون عمارتی باشند. (۲۸: ص ۶۹۹۵) چهارباغ اصطلاحی است که در معماری باغ ایرانی به تقسیمات چهارتایی درون باغ مشهور است. آنچه مسلم است در باغ‌های پیش از اسلام ایران علیرغم اظهارات استروناخ و علیرغم اعلام پاسارگاد به عنوان اولین چهارباغ ایرانی از جانب وی، این مساله وجود نداشته است.

باغ‌های مورد بررسی دارای انتظام‌های محوری بودند. باغ‌های پیش از اسلام ایران دارای ترکیب هندسی منظم، در بسیاری از اوقات دارای محور طولی مشخص، و تقسیمات راست‌گوشه بودند.

ویلبر عقیده دارد که از دوره ساسانیان با ابداع چهارطاقی، ساخت چهارطاقی در باغ‌ها در محور کوشک و ساختن کوشک در مقیاس‌های متفاوت، و جایگزین کردن کوشک به جای کوشک‌های ستوندار همانند کاخ‌های پاسارگاد در دوران هخامنشی شد و به عقیده وی از این دوره، قرارگیری کوشک در محل تقاطع محورها در باغ ایرانی مرسوم شده است (۳: ص ۱۹). اما همانگونه که در نقشه‌های ترسیم شده باغ‌های پیش از اسلام دیده می‌شود محورهای تقارن طولی در این باغ‌ها قابل تشخیص است اما محور تقارن افقی که بتوان محل برخورد آنها را بهانه قرار گرفتن کوشک یا چهارطاقی قرار داد قابل تشخیص نیست.

شیب بندی زمین باغ

استفاده از شیب در باغسازی مطلبی است که محققین متخصص طراحی باغ به آن اذعان نموده‌اند. استفاده از شیب زمین برای ایجاد دید و منظر بهتر انجام می‌شود. با استفاده از شیب طبیعی به باغ وسعت مجازی می‌دهند. در اکثر باغ‌های ایرانی کوشک در نقطه مرتفع باغ ساخته شده است. از نظر بینایی انسان هنگامی که در نقطه کم ارتفاعی قرار می‌گیرد فاصله خود تا نقطه مرتفع را کمتر از زمانی احساس می‌کند که همان مسافت را از نقطه بلند می‌نگرد. این خطای حواس که به تفاوت زاویه دید انسان در جهت بالاتر و پایین تر از خط افق مربوط می‌شود باعث شده است که کوشک از سردر ورودی باغ به نظر نزدیک آید و بیننده را به حرکت به سوی آن و طی مسافت به ظاهر کوتاه ترغیب کند (۱۳: ص ۲۸). مسیر اصلی که از میانه باغ ایجاد می‌شود تا به کوشک برسد چشم انداز به مشخصی را ایجاد می‌نماید. وجود چشم انداز اصلی به شکل مستقیم کشیده در محور طولی باغ روبروی کوشک و

کاشتن درختان بلند در دو طرف آن نقشی اساسی در ایجاد پرسپکتیوی دارد که باغ را طولانی تر جلوه گرمی سازد.

در کتیبه‌های آشوری محل قرارگیری کوشک باغ در محلی مرتفع ترسیم شده است. شاید این مساله نشانی از استفاده از شیب زمین در باغسازی دارد. شیبی که می‌باید بنای ساخته شده را در ارتفاع بالاتر قرار دهد. در باغ پاسارگاد حضور آب‌گذراهایی که کاملاً خیابان‌های مستقیم و طویل را ایجاد می‌کند و می‌تواند در برداشت ذهنی افراد از طول باغ تاثیر داشته باشد، قابل درک است. این خیابان‌ها چشم اندازی موثر در ذهن به عنوان باغی بسیار وسیع ایجاد می‌نماید. در باغ شائور، آپادانا و محل زندگی اردشیر در کاخ بر روی صفا ای ساخته شده‌اند. در باغ خسرو در قصر شیرین هم بنای کاخ بر روی صفا ای به ارتفاع تقریباً هشت متر ساخته شده است. در طاق بستان محل قرارگیری طاق‌ها محل مرتفعی در آن بخش شهر است اما از باغ شکارگاهی که گذار مطرح می‌کند، اطلاعاتی در دست نیست و شیب آن زمین نیز قابل تشخیص نمی‌باشد.

آب‌نمای باغ آینه‌ای برای تکرار

حضور آب در معماری باغ به لطایف الحیل زیبایی، آرامش و ترنم ایجاد می‌کند. احداث باغ در زمین‌هایی که شیب مختصری داشت موجب پیدایش جوی‌هایی می‌گردید که آب آنها با سرو و صدا به پایین می‌ریخت. در جاهایی که سطح زمین از حیث پستی و بلندی اختلاف پیدا می‌کرد قسمت شیبدار را با طرح پلکانی تزیین می‌کردند و کف آن را از سنگ می‌پوشانیدند به طوری که جریان ملایم آب پس از برخورد با این سنگ‌ها و ریختن از پله‌ای بر پله دیگر پرسرو و صداتر به نظر می‌رسید. (۳: ص ۵۲)

اگر در باغ آب‌نمای عظیمی حضور داشت این آب‌نما همچون آینه بزرگی تصویر آسمان را در شب و روز منعکس می‌کرد. از باغ‌های مطالعه شده فقط باغ شائور آب‌نمای نسبتاً وسیعی در وسط حیاط مرکزی دارد. در باغ‌های آشوری آب به صورت نهر و رود دیده می‌شود. در باغ پاسارگاد آب‌گذراهایی برای آبرسانی به باغ بیرونی و اندرونی، ایجاد شده‌اند ولیکن آب‌نمای وسیعی دیده نمی‌شود. ژان پرو در سال‌های اول کاوش این آب‌نما را در وسط و مرکز حیاط ترسیم کرده است. بعدها معلوم نیست در چه زمانی محورهای تقارن فضای حیاط مرکزی ترسیم شده و به نظر می‌رسد که باغ به چهار قسمت تقسیم گردیده است. باغ خسرو در قصر شیرین هم دارای یک استخر وسیع پیش از ورود به کاخ، است. استخری هم در این باغ در محوطه اندرونی دیده می‌شود. طاق بستان

نیز در کنار نهر آب وسیعی قرار دارد و معلوم نیست که منظر باغ موجود در اطراف آنجا چگونه بوده است ولیکن در کتیبه‌های دیواره داخلی ایوان بزرگ صحنه‌های شکار سلطنتی در باغ شکارگاه طاق بستان دیده می‌شود که در بسیاری از صحنه‌ها شاه بر روی یک کرجی یا قایق بسیار ساده بر روی نهر پرآبی قرار دارد که اثبات می‌کند رودی در آنجا جریان داشته است.

حضور منظر طبیعی در باغ‌ها

در برخی از باغ‌های ایرانی باغ‌های طبیعی که طبیعت معمار آن است و هیچ نظم هندسی بر آن حاکم نیست، حضور دارد. این همان چیزی است که عالمی استفاده از منظر طبیعی نامیده است و عقیده دارد در باغ‌های ایران همیشه مورد توجه بوده است. استفاده از طبیعت بکر ناشی از برخی خاطرات دیرین و عادت‌های چادرنشینی می‌باشد. تصور باغ‌های ایران باستان به مثابه باغ‌های کاملاً هندسی با طرح پنج کاشت (چهار باغچه در چهار گوشه مربع و یکی در مرکز آن) تصویری قالبی است که تنها به خبر واحد گزنفون متکی است. بوستان سلطنتی‌ای که کورش در پاسارگاد، در دشت مرغاب، برپا کرده بود (۵۵۰ ق. م) با منظره‌ای از تپه‌های دور دست، جریان نهری از پلوار رود (سیوند) و درختان سپیدار و بید بربل آن، همگی به این تعبیر از باغ کمک می‌کند. در اینجا غالباً توجه بر بخشی از باغ شاهی متمرکز بود که در آن، جوی‌هایی با حوض‌هایی در جاهای گوناگونشان در ترکیبی هندسی استقرار یافته است. این ترکیب را به خطا الگوی باغ چهار بخشی شمرده‌اند، لیکن با نگاهی به کل محوطه باغ‌های پاسارگاد، ناگزیر به این نکته متوجه می‌شویم که باغ هندسی یاد شده تنها فضای کوچکی از بوستانی به مراتب وسیع‌تر را تشکیل می‌دهد که در حاشیه پلوار رود گسترده شده است. (۱۸: ص ۵۴)

در طاق بستان نیز حکاک‌های بر روی جداره طاق بزرگ که صحنه‌ای از شکار گوزن و گراز را توسط شاه ترسیم نموده است، نشان دهنده یک باغ شکارگاه سلطنتی است. اطلاعات بر روی این حکاک‌ها حکایت از یک منظر طبیعی دارد که باغ منظمی را تداعی نمی‌کند و دکنتر عالمی عقیده دارد که تزئینات سنگی طاق بستان، شاه را در منظری طبیعی محصور در پرچینی نشان می‌دهد. هیچ نظمی که حاکی از دخل و تصرف انسان در منظر طبیعی باشد، البته بجز حصار باغ نمی‌توان در این حکاک‌ها برای باغ شکارگاه سلطنتی قائل شد.

معماری کوشک باغ

در همه باغ‌های ایران بناایی وجود دارد که به عنوان کوشک، کاخ، طاق یا ایوان می‌توان از آن نام برد. این بنا محلی برای آسایش ساکنین بوده و عملکرد این فضاها در همه ادوار تقریباً یکسان بوده است. شباهت‌های بسیاری نیز در معماری این فضا علی‌رغم اختلاف زمانی زیاد می‌توان یافت.

در کتیبه اول آشوری (تصویر ۲)، تصویری از بناایی در باغ دیده می‌شود که در ارتفاعی بالاتر از سطح زمین قرار گرفته است. به نظر می‌رسد این بنا بر روی شیبی قرار گرفته است. بنا کوشکی است که ایوانی ستوندار دارد. شاید هم بنا به شکل آلاچیقی است که سقف آن را ستون‌هایی بر دوش دارند. در کتیبه دوم آشوری (تصویر ۳)، یک بنای با وسعت کم در ارتفاع در کنار بناایی دیگر که به نظر وسعت بیشتری دارد، قرار گرفته است. شاید بنای با وسعت کمتر ورودی بنای وسیع‌تر باشد. باز هم بنای وسیع‌تر دارای ایوان ستون‌داری است. شاید بنا فقط آلاچیقی است که در چهار طرف آن ستون قرار دارد. باستان‌شناسان معتقدند آلاچیق برای اولین بار در معماری دوره آشور دیده می‌شود.

باغ پاسارگاد سه کاخ نسبتاً وسیع قرار دارد. همه بناها دارای ایوان‌های طویل هستند که رو به منظر باغ دارند. فضاهای غیرایوان آنها بسیار ساده طراحی شده‌اند. دو بنای الف و ب تداعی‌کننده آلاچیق‌هایی هستند که با مصالح سنگین ساخته شده‌اند. در باغ پاسارگاد بنای کاخ دروازه مشرف به باغ بیرونی و بنای کاخ بار مشرف به هر دو باغ اندرونی و بیرونی و بنای کاخ نشیمن مشرف به باغ اندرونی است. کاخ اردشیر در کاخ شائور در ضلع شمال باغ ایوانی رو به باغ دارد. این بنا که اندرونی کاخ است با ارتفاع بالاتر اشرف بیشتری نسبت به باغ دارد. دید از ایوان کاخ آپادانای شائور به باغ به دلیل قرار گرفتن این کاخ در بخش بیرونی مسدود شده است. کاخ خسرو در قصر شیرین بر روی صفا ای قرار دارد. باغ اصلی در محدوده خارج از کاخ قرار دارد. اندرونی و بیرونی کاخ کاملاً مشخص است. در کنار باغ که استخر وسیعی در میان دارد کوشکی ساخته نشده است. طاق‌های سنگی طاق بستان سایه بانی بر سرفردی است که از باغ شکارگاهی استفاده کرده است. این ایوان‌ها به منظری طبیعی روی دارند.

در مورد طراحی معماری فضاهاست ستوندار در یسنا جلد دوم، بخشی از اوستا، چنین آمده است (۲۹): "سروش پاک خوب بالای پیروزمند پاک را می‌ستاییم، خانه صد ستون پیروزمندش بر زبر بلندترین سره کوه هراساخته

شده، (خانه‌ای که) در اندرون به خود روشن و از بیرون به ستارگان، آراسته است" (ص ۶۲). با دقت در این گزاره دلیل حضور تالار ستوندار، و ساخت بنا بر بلندی که بازتابی از باورهای دیرین است، مشخص می‌شود.

در همه باغ‌های مورد مطالعه، حریم اندرونی و بیرونی قابل تشخیص، ایوان عنصری شاخص، برخی از کوشک‌ها به شکل آلاچیق و اغلب کوشک‌ها تالارهایی ستون‌دار هستند.

حصار باغ

حصار باغ حریم بین درون و بیرون باغ است. در باغ‌های متاخر حصار باغ را به غیر از دیوارها، درختان سوزنی برگ، نهرها و گیاهان دیگر در هفت مرحله ایجاد نموده‌اند (ص ۳۰: ۲۶). در باغ‌هایی که در این نوشتار در مورد آنها بحث شد اتفاق دیگری آشکار است. در کتیبه آشوری (تصویر ۲) حصار بی به چشم نمی‌خورد اما وضعیت کاشت درختان حصار بی بین باغ و فضای اطراف ساخته است. در کتیبه (تصویر ۳) دیوار حصار که قاب و قوس‌هایی نیز دارد قابل تشخیص است. در باغ پاسارگاد محققین هیچ حصار ساخته شده‌ای را گزارش نمی‌کنند. شاید گیاهان و درختان حصار این باغ بوده‌اند. در باغ خسرو نیز حصار به دور کاخ و باغ اندرونی کاخ کاملاً مشخص است اما در مورد حصار باغ شکارگاهی در خارج از محدوده کاخ سکونتگاهی اطلاعی در دست نیست. در طاق بستان حصار بی گزارش شده که بخشی از دیوارهای آن بر روی کوه پشت دوا ایوان قرار دارد. متأسفانه نقشه‌ای از این دیواره ارائه نشده است و فقط در نقشه‌ای که هرتسفلد (ص ۲۶: ۳۳۲) از طاق بستان ارائه می‌نماید (تصوی ۱۴) بخشی از آن ترسیم شده است. البته دو حکاکی بر روی جداره طاق بزرگ حکایت از باغ شکارگاهی دارد که حصار منظم ولی پرچین‌گونه با استفاده از گیاهان در اطراف آن دارد.

سخن پایانی

باغ ایرانی در عین وحدت در خطوط کلی، هندسه و نظم، دارای تنوع فضایی بی نظیری است. تنوع فضایی باغ با تعریف فضاهاست مستقل از هم، تنظیم فاصله دید، بهره‌گیری از اشکال کامل هندسی، ترکیب بندی‌های متفاوت از گونه‌های گیاهی، عملکردهای آب و بهره‌گیری از مصالح نمود پیدا می‌کند. در سوره توبه آیه ۷۲ می‌فرماید: وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتٍ عَدْنٍ وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ. خداوند به مردان و زنان باایمان باغ‌هایی وعده داده است که از زیر [درختان]

آن نهرها جاری است در آن جاودانه خواهند بود و [نیز] سراهایی پاکیزه در بهشت‌های جاودان [به آنان وعده داده است] و خشنودی خدا بزرگتر است این است همان کامیابی بزرگ (۱). معماری باغ ایرانی طبیعت‌گراست و این اصل سبب به وجود آمدن فضای نیمه باز مانند ایوان شده است که پیوند دهنده فضای باز و بخش ساخته شده می‌باشد. وجود چشم اندازهای عمیق و باز در محورها و مسیرهای اصلی باغ، عدم وجود موانع بصری و هدفدار بودن این مسیرها از اصول طراحی باغ ایرانی به شمار می‌رود. مجموعه‌ای از اصول طراحی باغ‌های متاخر به وسیله متخصصین معماری باغ ایرانی، در مآخذ مختلف آورده شده است. در این نوشتار این اصول گردآوری شده تا با قیاس آنها با نتایجی که از طراحی باغ‌های پیش از اسلام ایران به دست آمد به این سؤال که آیا اصول طراحی باغ‌ها از دوران پیش از اسلام ایران به پس از اسلام انتقال یافته، پاسخ داده شود.

دبیا اصول طراحی باغ‌های ایرانی را به شکل ذیل دسته‌بندی می‌نماید: نقش ویژه باغ در محیط کویری، هندسه حاکم بر معماری باغ، مرکزیت در باغ ایرانی، جریان آب در باغ و تاثیرات روانی و اقلیمی آن. (۱۳: ص ۲۵)

سلطان زاده عقیده دارد در معماری باغ ایرانی هیچ فضایی منفی یا باقیمانده از فضای دیگر نیست و همه فضاها اعم از ساخته شده و ساخته نشده، از خود هویتی به نمایش می‌گذارند. به طوری که حتی فاصله میان دو فضای مستقل، خود عرصه‌ای کامل به شمار می‌آید که واجد تعریف، هویت و عملکرد مستقل می‌باشد. وی به اصول طراحی باغ ایرانی بخش‌های ذیل را اضافه می‌نماید: استفاده از اصل تقارن در طراحی باغ‌های ایرانی، تقارن در گوشه‌های ساخته شده و قرارگیری آنها بر روی محور یا مرکز تقارن، اوج قرینه سازی در محورهای اصلی دید، استفاده از خطوط راست در طراحی، وجود یک آب‌گذر اصلی، حضور استخر وسیع به عنوان آینه در مقابل گوشه. (۳۱: ص ۶۵)

منصوری در مورد علل و نحوه شکل‌گیری باغ ایرانی و هندسه خاص آن مطالب ذیل را ذکر می‌نماید: شکل‌گیری کهن الگوی چهارباغ و به تبع آن هندسه راست گوشه، وجه اقتصادی و باروری باغ ایرانی، اهمیت کشاورزی و نحوه آبیاری، باغ به عنوان عامل استقرار موقت و دائم، دیدگاه‌های اعتقادی ایرانیان و سفارشات دینی در مورد عناصر طبیعی و اهمیت قداست طبیعت در آیین‌های باستانی ایرانیان، باغ به عنوان ابزاری برای نمایش قدرت حاکم. (۱۹: ص ۱۸)

نویسنده در کتاب باغ‌های ایران برخی از خصوصیات کلی باغ‌های ایرانی را چنین خلاصه می‌کند: احداث باغ غالباً در زمین شیبدار، جهت‌گیری باغ‌ها اکثر شمالی جنوبی، محصور بودن پیرامون باغ با دیوار، روان نمودن آب با هدف ایجاد صدای آب، وجود حوض برای ایجاد زیبایی چشم انداز در مقابل عمارت، استفاده از درخت‌های زیاد و سایه دار در معبرها. (۲۷: ص ۲۳)

مقایسه این اصول با ویژگی‌های معماری باغ‌های پیش از اسلام ایران مشخص می‌کند کدام اصول از دوران باستان در باغسازی باغ‌های ایرانی حضور داشته است. لازم به ذکر است ویژگی‌های باغ‌های پیش از اسلام در همین نوشتار تحت عنوان درس‌هایی که از معماری این باغ‌ها گرفته شد در انتهای معرفی هر باغ آورده شده است.

پس از مقایسه اصولی که در معماری باغ‌های پیش از اسلام ایران به کار گرفته شده با اصولی که در معماری باغ‌های پس از اسلام ایران به کار گرفته شده است می‌توان به اصول مشترک ذیل دست یافت: حضور هندسه در معماری باغ ایرانی، حضور آب در باغ و تاثیرات روانی و اقلیمی آن در معماری باغ، وجود آب‌نما برای تامین آب و زیبایی چشم انداز در مقابل عمارت، استفاده از اصل تقارن در باغ‌های ایرانی، متقارن بودن گوشه‌های ساخته شده، اوج قرینه سازی در محورهای اصلی دید، استفاده از خطوط راست در طراحی، اهمیت وجه اقتصادی باغ، وجود حصار در اطراف باغ، محصور بودن پیرامون باغ با دیوار یا گیاه.

این مقاله تلاشی است برای معرفی یافته‌هایی که از معماری پیش از اسلام ایران به دست آمده است. امید است این نوشتار بتواند سهمی کوچک در شناخت میراث معماری ایران داشته باشد.

- 13- Diba Darab, Ansari Mojtaba. Iranian Garden. Proceedings of Architectural & Urbanism History of Iran Congress, Arge Bam-Kerman, volume 2. Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization; 1995.
- 14- Shahbazi Alireza Shapour. Comprehensive Guide of Pasargadae. Shiraz: Fars Shenasi Foundation; 2000.
- 15- Stronach David. Pasargadae, A Report of Excavations Prepared by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963. Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization, Pajoheshgah; 2000.
- 16- Ghaem Gisoo. The Hidden Roots, factual Integration of Beliefs and Architecture of Pre-Islamic Iran. PHD Thesis of Architecture, Supervisor Dr, Hamid Nadimi, Advisors Dr. Hadi Nadimi & Dr. Mahmood Razjouan, Shahid Beheshti University, School of Architecture & urban Planning. 2009.
- 17- Stronach David. Chaharbagh. Encyclopedia Iranica. 1990.
- 18- Alemi Mahvash. Princely Safavid Gardens, Stage for Rituals of Imperial Display and Political Legitimacy. In Michel Conan (ed). Middle East Garden Traditions: Unity and Diversity: Questions, Methods and resources in a Multi Cultural Perspective, Dumbarton Oaks Colloquium Series in the History of Landscape Architecture. Cambridge: Harvard University Press; 2007. pp68-47.
- 19- Heydarenataj Vahid, Mansouri Seyed Amir. Criticism to Chaharbagh Model Theory in Forming Iranian Garden. Baghe Nazar Journal. 2009: No. 12, vol.6. pp30-17.
- 20- Yaghoote Homavi Yaghoote ibn Abdollah. Mojamolboldan. trans. Alinaghi Monzavi. Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization, Pajoheshgah; 2001.
- 21- Godard A. L art de la Perse Ancienne. Paris: dans nouvelle histoire universelle de l art; 1932.
- 1- Islamic Science and Education Foundation. Available from: www.tadabbor.org [Accessed 2010, Referred 2016].
- 2- Makarem Shirazi Naser. Sample Interpretation. Tehran: Darolkotob Islamie; 2006.
- 3- Vilber Donald. Iranian Gardens and their Palaces. trans. Mahin Dokhte Saba. Tehran: Bongahe Tarjome va Nashre Ketab Publication; 1969.
- 4- Poure Davoud Ebrahim. Introduction of the Yashts. Tehran: Asatir; 1999.
- 5- Pirnia Mohammad Karim. Introduction of Islamic Architecture. Tehran: Elm o Sanat University; 1993.
- (6) Pourjafar Mohamadreza, rostami soraya, Pourjafar Ali, Rostami Mohsen. Manifestation of Quranic Concepts in Iranian Garden with Emphasis on Insan Sura (Case Study: Dolatabad Garden in Yazd). Two Quarterly Journal of Special Interdisciplinary Studies of the Holy Qur'an. 4 ;2013th year, First No., Spring&Summer: 22-7.
- 7- Benoist M. L home et ses Jardins, ed. Albin Michel, Paris :1975.
- 8- Motedayen Heshmatolah. Reasons of Iran Historical Gardens Creation. Baghe Nazar Journal. 2010: No.15, Vol.7. pp62-51.
- 9- Cultural and Informational Institute. Available from: www.tebyan.net [Accessed 2010, Referred 2016].
- 10- Javaherian Faryar. Lost Old Model, Visiting Iranian Garden. Gardeshgari Journal, 2010: vol. 12, No.26. pp67-60.
- 11- Gezenephon Anabasis. Cyrus Campaign. trans. Vahid Mazandarani. Tehran: Donyaye Ketab Publication; 2007.
- 12- Stronach David. The Royal Pasargadae Garden Formation and its Effect on Iranian Gardens Design. trans. Kamiar Abdi. Asar Journal. 1991: No.23&22. pp 73-54.

- 22- Brochure for Khosrow's Palace in Qasr Shirin. Qasr Shirin Cultural Heritage
- 23- Nazari Fateme. Qasr-e Shirin Narrated from Nezami Khamsa (The Story of Khosro& Shirin). The Project of the Class named Research on Architectural History of Iran 2nd. Shahid Beheshti University. School of Architecture& Urban Planning. 2009.
- 24- The author.
- 25- Parsian Mina, Kazemi Hilda, Sadri Mahsa. Taghebostan. The Project of the Class named Introduction to the pre-Islamic Iran architecture, Shahid Beheshti University. School of Architecture& Urban Planning. 2014.
- 26- Herzfeld Ernest. Iran in the Ancient East. trans. By Homayoun Sanatzade. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies; 2002.
- 27- Naima Gholamreza. Gardens of Iran. Tehran: Payam Publication; 2006.
- (28) Dekhoda Aliakbar. Encyclopaedia Dictionary. Chief Editors: Mohammad Moin & Jafar Shahidi. Tehran: Tehran University Publications; 1998.
- 29- Poure Davoud Ebrahim. Yasna, A spiritual part of the Avesta. By Bahram Farahvashi efforts. Two Volumes. Tehran: Tehran University Publications; 1977.
- 30- Mansoori Sima. The four Gardens, Interpretation of Sacred Beliefs. Soffeh. 2009: No48; vol. 18m Spring& Summer. pp30-17.
- 31- Sultanzade Husayn. Design Continuation of the Persian garden in Taj Mahal Mausoleum of an Iranian Origin Lady. Tehran: Cultural Research Bureau; 1999.

پژوهشی علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مجله جامع علوم انسانی